

ЭРОНДА ШИАЛИКНИНГ ЁЙИЛИШ ТАРИХИ

М. Қодиров

ТДШУ “Шарқ фалсафаси ва маданияти” кафедрасининг доценти

АННОТАЦИЯ

Мазкур илмий тадқиқот жараёнида шиаликнинг Эрон ҳудудига ёйилиш тарихи таҳлил қилиб ўтилди. Исмоилий - мағлубияти ва Эронда улар давлатининг емирилиши халқ оммаси ўртасида шиаликнинг бошқа оқими бўлган-имомийлик (исно ашарий-ўн икки имом)нинг таъсири кучайишига олиб келди. Академик В.В. Бартольднинг хулосасига кўра, шиалик у ёки бу кўринишида Эронда деҳқонлар кўзғолонларининг мафкуравий қобиги сифатида хизмат қилади. XIV-XV асрларда Эрондаги халқ кўзғолонлари шиалик билан тасаввуфнинг қўшилган ҳолатидаги диний шиор остида ривожландилар.¹

Бу даврдаги халқ кўзғолонларининг сабаби мўғул босқинчиларининг оғир зулми ва феодалларнинг ер эгалигидан келиб чиқадиган солиқларнинг кўплиги эди. Мафкуравий жиҳатдан улар ҳукмрон суннийлик ва Чингизхоннинг “Улуғ Ясо” (унинг остида яширинган табақавий – ярим қуллик тузуми ва Эрондаги мўғил илхонлари давлат тизимининг оғир (солиқлари) тизимга қарши қаратилган эдилар. Халқ ҳаракатларининг шиори ана шундан келиб чиқар эди: “бидатга” қарши (яъни шариятда кўзда тутилмаган солиқларга қарши) кураиши, омма орасида кенг ёйилган гўёки, илк исломдаги ажойиб олижаноблик тасаввурларига қайтишни билдирар эди. Ана шунинг учун ҳам Шарқдаги мусулмон мамлакатларида давлат ва ҳуқуқнинг дин билан яқиндан алоқаси Фарбнинг христианлик мамлакатлардаги ҳолатидан кўра мустаҳкамроқ эди. Ҳар қандай ижтимоий зоя бу ерда диний шаклда берилар, гарчи у халқ ҳаракатларида иккинчи даражали ўринда келса ҳам.

Калит сўзлар: Улуғ Ясо, исно ашарий, Ҳамдаллах, Нузхат ал-қулуб, Рей, Ава, Қум, Ардистон, Ферахон ва Неҳовенд.

АННОТАЦИЯ

В процессе данного научного исследования была проанализирована история распространения шиизма на территории Ирана. Поражение исмаилитов и распад их государства в Иране привели к усилению влияния другого течения шиизма - имамаизма (исна ашари - двенадцать имамов) в народных массах. академик В.В. Бартольд приходит к выводу, что шиизм в

¹ Қаранг: И.П.Петрушевский.Ислам в Иране в VII-XV веках (VII-XV асрлардаги Эрондаги Ислам).Изд.во Ленинградского университета .1966.стр.350

той или иной форме служит идеологической оболочкой крестьянских восстаний в Иране. В 14—15 вв. народные восстания в И. развивались под религиозным лозунгом слияния шиизма и суфизма.

Причиной народных восстаний в этот период был тяжелый гнет монгольских завоевателей и большие суммы налогов, вытекающих из феодального землевладения. Идеологически они были направлены против господствовавшего суннитского строя и «Великого Ясо» Чингисхана (скрытого под ним сословно-полурабовладельческого строя и тяжелых (налогов) государственного строя монгольских ильханов в Иране). (против налогов не предусмотренное в шариате) означало возврат к идеалам великой знати раннего ислама, которые были широко распространены в массах. Вот почему в мусульманских странах Востока тесная связь государства и права с религией сильнее, чем в христианских странах Запада. Любая социальная идея дается в религиозной форме на земле, даже если она занимает второстепенное место в народных движениях.

Ключевые слова: Улуг Йасо, Исна Ашари, Хамдаллах, Нузхат ал-Кулуб, Рэй, Ава, Кум, Ардистон, Ферахан и Неховенд.

КИРИШ

XVI асрнинг бошигача Эрон аҳолисининг кўпчилиги сунна мазхабидаги мамлакат ҳисобланар эди. Ҳамдалаах Мустауфий Қазвиний ўзининг жуғрофияга доир асарида (1340 йиллар) хабар беришича, шиа-имомийлар Араб Шарқининг Куфа, Басра ва Хилла ноҳияларида, Ғарбий Эроннинг Рей, Ава, Кум, Ардистон, Ферахон ва Неховенд ноҳияларида кўпчиликни ташкил этар, Саво шаҳрида сунний-шофийлар кўпчилик бўлсалар, унинг қишлоқ ноҳияларида шиа-имомийлар кўпчилик эдилар, Кошонда шиа-имомийлар шаҳарда кўпчилик бўлсалар, суннийлар қишлоқ ноҳияларида тўпланган эдилар. Гургоннинг кўпчилик аҳолиси шиа эдилар.² Мозандарон ва Гилон аҳолисининг мазхаби ҳақида Ҳамдаллах хабар бермайди, аммо биз бошқа манбалардан биламизки, у ерларда аҳолининг асосий оммаси (аслзодалар ва шаҳарликлардан бир қисмидан ташқари) шиалар(имомийлар) эдилар.³

² Қазвини, Нузхат ал-кулуб, стр. 31, 38, 40, 45, 60, 67, 68, 69, 74 (форс тилида)

³ Қаранг: Маръаши, Захир ад-Дин-Sehir eddin's Geschichte von Tabaristan... ,hrsg.von B.Dorn.SPh., 1850 (пер.текст), стр.340, 346

Хуросоннинг фақат битта ноҳиясида, яъни бош шаҳри Сабзавор шаҳри бўлган Бейҳақдагина шиа-имомийлар кўпчилигини Ҳамдаллах Қазвиний айтиб ўтади.⁴ Бошқа вилоятларда эса, суннийлар кўпчиликни ташкил этар эдилар.

Шундай қилиб, ҳеч бўлмаганда расмий жиҳатдан XVI асрнинг бошларигача Эрон аҳолисининг кўпчилиги сунна мазҳабидагилар ҳисобланар эдилар. Феодал-ер эгалари ва шаҳарлар аҳолисининг кўпчилиги суннийлар бўлиб, бунда Фарбий Эрондагилар суннийликнинг шофийий мазҳабига мансуб эдилар. Ҳамдаллах Қазвинийнинг ёзишига кўра, сунний шофийлар қуйидаги шаҳарларда кўпчиликни ташкил этар эдилар: Исфаҳон, Қазвин, Абҳар, Зенжон, Маздакона, Широз, Жаробадаконс, Язд, Табриз, Ардабил, Пишкин Ахар, Нахчавон. Ҳамдаллах Хуросоннинг унча кўп бўлмаган шаҳарлардагина, яъни Ҳирот, Хафа ва Жувайнда сунний мазҳабдагилар ҳақида эслатиб ўтади. Аммо бошқа манбалардан маълумки, Хуросонда кўпчилик аҳоли сунний бўлиб, ҳанафий мазҳабига мансуб эдилар.

Мозандарон ва Гилон якка ҳокимликларидан ташқари, Эрондаги барча давлат қурилмаларида суннийлик расмий мазҳаб эди.⁵

Аммо айни бир вақтда мўғул босқинчилари ва йирик ер эгалари зулмига қарши қаратилган халқ ҳаракатларида мафкуравий асос бўлиб шиалик хизмат қилар эди. Агар XIV-XV асрлардаги бутун Эронга нисбатан оладиган бўлсак, шиалар аҳолининг озчилигини ташкил этган бўлсалар ҳам, ҳар ҳолда бу озчилик салмоқли бўлиб, деҳқонлар ва шаҳар қуйи табақаларининг хайрихоҳлигидан фойдаланар эди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мўғуллар давлатининг Хулагухон асос солган илхонлар ҳукмронлиги таназзулидан кейин (1335 й.) Эроннинг ички аҳволи жуда мураккаб эди. Иқтисодий таназзул, оғир солиқлар ва молия маъмурларнинг ғайри қонуний хатти-ҳаракатлари, феодал гуруҳларнинг ўзаро урушлари қишлоқларни хонавайрон қилган эди. Айниқса мўғул шаҳзодаларидан бўлган Ясавурнинг феодалларча исёни (1317-1319 йй.) даврида бўлган Хуросоннинг таланиши аҳволни жуда мушкуллаштирган эди. Тарихчи Хофизу Абрунинг ёзишича, ўша даврда “ҳар бир бурчакда қандайдир мутағаллиб (босқинчи) одамларга

⁴ Қазвини, Нузхат ал-Кулуб, стр.150

⁵ Қаранг: Н.Д.Миклухо-Маклай. Шиизм и его социальное лицо в Иране на рубеже. XV-XVI вв. (XV-XVI асрларда Эрондаги шиалик ва унинг ижтимоий қиёфаси)

тўсқинлик ва ўзбошимчалик қилар эди.”⁶ Охирги мўғул илхони Тугай Темирхон (1336-1353 йй.) Гургонда ҳокимиятда эди, аммо унинг ҳокимияти номигагина эди.

1337 йилда Хуросонда бошланган кўзғолондан бошлаб, халқ чиқишларининг бутун бир туркуми бошландики, улар Эроннигина эмас, балки XIV-XV асрларда унга кўшни бўлган мамлакатларга ҳам ёйилди. Бу кўзғолонларда деҳқонлар билан биргаликда хунармандлар ва шаҳарлик куйи табақалар, ҳамда қочоқ қуллар ҳам иштирок этдилар. Сарбадорларнинг ҳаракатлари (сарбадор-“боши дорда, жонидан тўйган, очик курашчи”) ҳам худди шундай бўлиб, 1337-1381 йилларда Хуросонда, 1365-1366 йилларда Самарқанд худудида, 1373 йили Кермонда, 1350-1360 йилларда Мозандаронда, 1370 йили ва ундан кейинги йилларда Гилонда бўлиб ўтди. Сабзавордаги 1405 йилдаги ва Мозандарондаги 1406 йилдаги кўзғолонлар муддатли бўлиб, XV асрнинг биринчи ўн йилликларида рўй берган хуруфийлар ҳаракати Хуросондан тортиб Усмонли турклар империясигача бўлган кенг ҳудудларни қамраб олган эди. Туркияда 1416 йилда Мавлавий шайхларидан бўлган Бадриддин Симовий ва Берк Мустафо бошчиликларида ва Хузистонда 1441 йилларда “Махдийнинг ўтмишдоши” Мушаъша бошчилигидаги кўзғолонлар ҳам шулар жумласидан эди. Деярли барча ушбу кўзғолонларнинг умумий мафкураси шиаликнинг турли мазҳаблари билан тасаввуфнинг кўшилиши бўлганлигидан унда дарвишларнинг иштироки салмоқли эди.

Хуросондаги сарбадорлар ҳаракатининг тарихий аҳамияти катта эди. Ҳаракатнинг мафкурачиси сифатида мозандаронлик алоҳида дарвишлик тариқатининг асосчиси Шайх Халифа майдонга чиқди. Ёшлигида у кўплаб дарвишлик шайхларининг шогирди бўлиб, улардан ўзини қийнаган саволларга жавоб топа олмагач, уларни тарк этган эди. Кейин у ўзини шайх деб эълон қилди. Байҳақ ноҳиясининг Сабзавор шаҳрига келиб, Жоме масжидининг хужралардан бирига жойлашиб, Халифа ўзининг таълимотинин тарғиб қила бошлади. Унинг таълимотини моҳиятини унга қарши бўлган манбалар тафсир қилмайди. Аммо шу нарса маълумки, сунна масхабидаги Сабзавор фақиҳлари Халифани “дунёвий ғояларни” тарғиб қилгани учун (“ҳадиси дунё, сухани дунё”) айблаб, уни шариятга зид деб топишган. Унинг ташвиқоти катта муваффақият қозониб, Сабзавор аҳолисининг кўпчилиги унинг муридларига айландилар. Фақиҳлар бу “зиндик”ни айбдор ҳисоблаб, уни ўлимга сазавор,

⁶ Хофизи Абрў Жугрофияга доир қўлёзма.ин.5361(сарлавҳасиз)Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, л.394 б.

деган фатво чиқарадилар. У сунна фақиҳлари томонидан юборилган қотилларнинг қурбони бўлди. Халифанинг шогирдлари бўлган мадраса талабалари бир куни унинг ваъзларини эшитгани келсалар, унинг мадраса устунларининг бирида осилиб ётганлигини кўрдилар (736 хижрий йилнинг 22 раби ал-аввали-1335 йилнинг 9 ноябри).

Халифанинг шогирдлари орасида Жур қишлоғининг деҳқонларидан бўлган Ҳасан Журий алоҳида ажралиб турар эди. У мадрасани муваффақиятли тамомлаб, муддарис даражасига эришган эди. Халифаликнинг ваъзлари таъсирида дарс бериш ва расмий суннийликдан воз кечган эди. Ўз устозининг фожиали ўлимидан сўнг Ҳасан журий ўзини шайх деб эълон қилиб, янги тариқатга бош бўлди. У Нишопурга бориб, катта муваффақият билан тарғибот ишларини олиб борди. Унинг мудирларининг кўпчилиги хунармандлар (соҳиби хирфа) бўлиб, ўзи ҳам тирикчилигини хунари (касби) орқали қилар эди. Тариқатга кирувчи ҳар бир мурид қуролни тайёр тутиб туришга қасамёд қилар эди. "Унинг чақириғига кимда ким эргашса, у уларнинг исмини ёзиб олар эди. Ва у айтар эди: ҳозир яширинча юриш замони. У даъват қилар эдики, замони етиб келиб, шайхнинг кўрсатмаси келиб етсагина, тайёрлаб қўйилган қурол билан жангга ҳозир турмоқ лозим".⁷

Шу ердан маълум бўладики, Ҳасан Журий (шубҳасиз, унинг устози шайх Халифа каби) тасаввуф ва шиалик қобиғи остида мавжуд тузимга қарши исён қилишни назарда тутиб, тариқатнинг ҳам бош вазифаси сифатида қўзғолонга тайёргарлик кўришни мақсад қилиб қўйган. Шундай тахмин қилиш мумкинки, бу икки шайх ҳақиқий сўфий бўлмаганлар ва фақат дарвешлик тарқитидан ташкилот сифатида фойдаланиб, уни ташқи ташвиқот шаклида қўзғолонга тайёрланганлар. Тариқат Ҳасания (Ҳасан Журий исмидан) номини олиб, кейинчалик таълимот таркиби "маънавий ворислик занжири" бўйича шайх Боязид Бистомий орқали шиаликнинг олтинчи имоми Жаъфар ас-Содикқа бориб тақалган. Уч йил давомида Ҳасан Журий Нишопурда ва Хуросоннинг Машҳад, Абивард, Хабушан, Балх, Ҳирот, Хаваф шаҳарларида ташвиқот юритди. Термиз, Кўхистон, Форс Ироқида бўлди, кейин Хуросонга қайтди, баъзи вақтларда ғорларда яшади. Хуросондаги мўғул ҳарбий-кўчманчилари аслзодаларнинг бошлиғи амир Аргуншоҳ буйруғига мувофиқ Машҳаддан Кухистонга кетаётган Ҳасан Журий 60-70 кишилик шогирдлари гуруҳи билан биргаликда қўлга олинди ва Языр ноҳиясидаги Так қалъасига қамалди.

⁷ Хофизи Абрў, тарихий асар, қўлёзма, л.474 а

Бундан анча олдин деҳқонлар кўзғолони Байҳақ ноҳиясининг Баштин қишлоғида келиб чиққан эди. Бир ривоятга қараганда, у ерга мўғил чопари (элчи) келиб, икки ака ука деҳқонлар уйида турган. У уй эгаларидан аввал вино келтиришни, кейин хотинларини олиб келишни буюрган. Жаҳли чиққан ака-укалар уни ўлдиришган. Хуросоннинг илхон-вазири Алоуддин Муҳаммад Ҳинду Баштин аҳолисидан қотилларни тутиб беришини талаб қилган, кейин ҳарбий даста юборган. Бунга қарши турган қишлоқ аҳолиси кўзғолон кўтарган ва уларни енгиб дастанни ҳайдаган. Шу вақтда Баштинга қайтган Ҳусайний Саййидларидан бўлган маҳаллий ер эгасининг ўғли Абдураззоқ, бўлган воқеаларни эшитиб, кескин равишда деҳқонлар томонига ўтган. Ўзларини паҳлавон Рустамдан ҳеч кам деб билмаган бир гуруҳ жасур ёшлар қуролланиб, Абдураззоқни ўзларига бошлиқ қилиб сайладилар. Деҳқонлар кенгашида шундай қарорга келишди: Хукмронликка эришган кишилар кўплаб зулм ўтказмоқдалар. Агар яратган эгам бизга ёрдам ато этса, биз зулмни бартараф этиб, золимларни улоқтирамиз, агар шундай бўлмаса, унда бизнинг бошларимиз дорда осиклик бўлсин (сарбадор), аммо зўрлик ва эзишга биз бундан кейин ортиқча тоқат қилмаймиз”⁸

Бу ерда сарбадорлар сўзининг нима учун келиб чиққанлиги баён қилинган. Манбаларга кўра, Баштиндаги кўзғолон 737 йилнинг 12 шаъбон ойида, яъни 1337 йилнинг 16 мартада бошланган. Кўпчилик деҳқонлар шайх Ҳасан Журийнинг муридлари эдилар. Демак, улар инқилобга анчадан бери тайёргарлик кўрган эдилар. Уларнинг ҳарбий кучлари кундан-кунга ошиб борди. Улар тез вақт ичида мустақкам Сабзавор шаҳрини 1337 йилнинг августида эгалладилар, ундан кейин қўшни шаҳарлар бўлган Жувайн, Исфарион ва бошқа жойларни қўлга киритдилар. Абдураззоқ амир деб атала бошлади, у танга зарб қила бошлади, ўз номини ҳутбага солиб ўқита бошлади. Шундай қилиб, 1337 йилдан 1381 йилгача мавжуд бўлган сарбадорлар давлатига асос солинди.

Кўзғолонда кичик ер эгалари бўлган Эрон феодаллари ҳам қатнашдиларки, уларнинг мақсади фақат мўғил ва турк кўчманчи истиклочилигини ҳокимиятдан четлатиш эди. Сарбадорлар давлатида ҳамма вақт ушбу мўътадил оқим билан дарвешлик тариқатининг Ҳасан Журий бошчилигидаги сўл оқими ўртасида кураш кетди. Ҳасан Журий 1339 йилда ўз камалган қалъасидан сарбадорлар томонидан озод қилиниб, Сабзаворга келган эди. Мўътадил оқим

⁸ Хофизи Абрў, тарихий асар, қўлёзма, л.474 а.

тарафдорларигина сарбадорлар деб аталар эдилар. Шайхиёнлар ижтимоий ва мулкый тенгликка интилар эдилар.

Бу оқимлар ўртасидаги кураш кўп ҳолларда давлат тўнтаришлари ва ҳокимларнинг алмашилишида ўз ифодасини топар эди. 44 йил ичида 12 та ҳукмдор алмашди. Гарчи кўпинча ҳукмдорлар кичик ер эгаларидан чиққан бўлсалар ҳам хунармандлар ва деҳқонлар томонидан бўладиган тазйиқ остида салмокли даражада уларга ён беришга мажбур эдилар. Масалан, сарбадорлар давлатида деҳқонлар ҳосилнинг ўндан уч қисминигина берар, ва бундан ортиқ улардан “бир динор” ҳам талаб қилинмас эди. Ҳукмдорлар, унинг мансабдорлари, ҳарбий бошлиқлар туянинг жунидан тўқилган бир хил оддий кийим кияр эдилар. Ҳар куни ҳукмдор уйида умумий зиёфат ташкил этилар, унда “бой ҳам, камбағал ҳам” иштирок этар эди. Қўшин(халқ лашкари) таркиби деҳқонлар ва кичик эр эгаларидан ташкил топган эди. Манбаларда кичик ер эгаларини “сарбадор хослари (бузургони сарбадор)”, деб берилади. Халқ лашкарлари рўйхатида аввал 12 минг, кейин 18 минг, кейинчалик эса 22 минг киши бор эди. Уларнинг ҳаммаси давлат хазинасидан маош олар эдилар. Сарбадорлар жангчилари фавқулодда жасурликлари билан шуҳрат топган эдилар. Бир шоирнинг гапига караганда “сарбадорлар найзаси кўрқинчидан бирорта ҳам турк⁹ Эронда ўз чодирини тикмас эди.”

1339 йилга яқин сарбадорлар қўшни уч марта муғул-турк ҳарбий- феодаал асилзодалари қўшнини тор-мор этиб, улар ҳукмронлигидан катта шаҳар Нишопурни озод қилдилар. Энди сарбадорлар давлати Ғарбдан Шарққа қараб, Дамғондан Жомгача (500 км), шимолдан жанубга Хабашондан Туршизгача (200км) бўлган ҳудудларни эгаллаган эдилар. Уларнинг иккинчи ҳукмдори Важихиддин Маъсуд (1338-1344 йиллар) “ислом султони, етти иқлимнинг шаҳаншоҳи” лақабини қабул қилди.

Охириги муғул илхони Туғай Темурхон ўз ўрдаси билан Гургонда кўчиб юриб, бир неча марта улар томонидан ҳужумга учраганидан кейин, гўё тинчлик шартномасини имзолаш мақсадида сарбадорлар бошлиқларини ўз ўрдасига чақирди. Мақсади уларни ичириб, зиёфат охирида қўлга олиш эди. Сарбадорлар ҳукмдори Яҳё Керабий лашкарбоши Ҳофиз Шағоний ва 300 сарбадорлар билан (бошқа манбаларда 1000 киши) урдуга келди. Илхоннинг мақсадини сезган сарбадорлар ундан олдин бу ишга қўл урушга қарор қиладилар. Ўрдадаги Илхоннинг мақсади катта чодирда бўлган зиёфатда шароб қуйилган қадахларни тортишаётган пайтда Яҳё Керабий қўлини бошига

⁹ Турк деб ўша вақтда мўғил ва турк кўчманчилари назарда тутилар эдилар.

қўйди. Бу шартли белгини кўрган Хофиз Шағоний оёқ кийими ичидан пичоқ чиқариб, илхонни бошидан ярадор қилади, Яхё Керабий эса тезда уни ойболта билан чопиб ўлдиради. Сарбадорлар туйқусидан қолган мўғулларга ташланиб, уларнинг бир қисмини қириб ташлайдилар, қолганлари ваҳима билан қочадилар. “Кўз очиб юмгунча, деб ёзади Хофизи Абрў,-подишоҳ ўрдаси тор-мор этиладики, ундан из ҳам қолмади.”¹⁰

Сарбадорлар ўз давлатларига Шарқ томонда бўлган Тус ва Машҳадни, ғарб томонда бўлган Гургон ва Кумисни қўшиб олдилар.

Сарбадорлар катта суғориш ишларини олиб бориб, Тус ва Машҳадда канал-коризларни тикладилар. Хофизи Абрў сарбадорлар ҳукмронлиги даврида Байҳақ ноҳиясининг гуллаб-яшнагани, Сабзаворнинг Эроннинг энг катта шаҳарларидан бирига айланганлигини ёзади.¹¹

Сарбадорлар давлатида шиа-имомий таълимоти жорий этилиб, хутбада 12 та имомнинг исмлари қайд этиладиган бўлди. Бу давлат деҳқонлар демократиясига асосланган эмас эди. Бу кичик ер эгаларининг давлати бўлиб, аммо-лекин, деҳқонларга салмоқли даражада ён боссагина яшаб қолиши мумкин эди. Мўътадил оқим вакилларида иборат бўлган сарбадорларнинг раҳбарлари анъанавий ислом салтанати шаклидан, яъни шиа давлатига асосланган моҳиятдан нусха олган эдилар. Сарбадорларнинг охириги ҳукмдори сўл оқим тарафдорларини тор-мор қилиб, уларнинг раҳнамози бўлган дарвеш Азизни етмишта мухлислари билан бирга ўлдириб, Ҳасанийа тариқатини тақиқлади. Сарбадорлар давлати агар ўз ҳукмронлигини давом эттирса, эҳтимолдан ҳоли эмаски, оддий феодал шоҳлигига айланиб қолиши мумкин эди.

Худди шунга ўхшаш ҳаракат 1350-йилда Мозандаронда бошланди. Ашшадий шиа имомлиги мазҳабининг тарафдори бўлган Саййид Қавомиддин Маръаши бу ерга келган эди. У Ҳасан Журий ҳалокатидан кейин ҳасанийа тариқатининг шайхи бўлган эди.¹²

“Сори ва Мазандарон аҳолиси, - деб ёзади Давлатшоҳ, -унинг муридлари бўлган эдилар”.

Шундай қилиб, XIV-XV асрлар давомида бўлиб ўтган халқ ҳаракатларининг умумий мафкуриси сифатида шиалик майдонга чиқди. Шунини қайд этиш лозимки, шундай ҳаракатлар таъсирида Эронда шиалик мазҳаби

¹⁰ Хофизи Абрў, тарихий асар, кўлёзма, л.480 а.

¹¹ Қаранг: Хофизи Абрў, географияга доир асарлар, кўлёзма, л.242б.

¹² Қаранг: Пишвои дарвешон Ҳасанийа (Давлатшоҳ Самарқандий, 282-бет)Шайх Ҳасан Журий 1342-йилда Зове яқинидаги жангда Ҳирот малики қўшинлари томонидан ҳалок бўлган эди.

кучая бошлади. Халқ ҳаракатларига хос бўлган умумий ҳусусият-ижтимоий ва мулкӣ тенгликка интилиш эди.

1365-1366 йилларда Самарқандда Темур томонидан бостирилган кўзғолон бўлиб ўтди, 1373 йилда эса, шундай кўзғолон Керманда бўлиб ўтди. Атрофдаги аксарият иқтидорлар ва фақиҳлар қатл этилди ёки зиндонларга солинди, уларнинг ер ва мол-мулклари мусодара қилинди. Ушбу кўзғолон Музаффарийлардан бўлган Шоҳ Шужо қўшинлари томонидан Кермон тукқиз ой қамал қилингандан кейин бостирилди. 1381 йилда Темур қўшинлари Сабзаворни эгаллаб, Сарбадорлар давлатига барҳам бердилар. Аммо, 1383 йили сарбадорларнинг яна кўзғолони бўлиб ўтдики, у ҳам бостирилди. 1392 йили Мозандарондаги саййидлар давлатининг тақдири ҳам шундай бўлди. Темур вафотидан кейин Сабзаворда сарбадорларнинг янги кўзғолони бўлиб ўтдики, уни Шоҳрух қийинчилик билан бостирди. 1406 йилда янги кўзғолон натижасида Мозандарондаги саййидлар давлати яна тикланди. Мозандарон ва Гилондаги саййидларнинг шиачиликка асосланган давлатлари XV асрда одатдаги кичик феодал давлатларга айландилар.

XV асрда Темурийлар тасарруфида бўлган Эронда сўл шиаларнинг (ғолия, ғулот) фаолияти жонланди ва уларнинг янги мазҳаблари пайдо бўлди. Айниқса хуруфий мазҳаби фаол бўлиб, уларнинг ташвиқоти Темурийларга қарши қаратилган эди. Улар томонидан 1427 йилда Ҳиротда Шоҳрух султонга суиқасд уюштирилди.

1441-1442 йилларда Хузистонда халқ кўзғолони бўлиб ўтди. Унинг раҳнамози Мушаъша лақабига эга бўлган (“нурли”, “порловчи”) Саййид Муҳаммад эди. У ашаддий шиа бўлиб, “яширинган” имом Маҳдийнинг “пишрави, яъни унинг тезда “қайтишидан” хабар берувчи деб эълон қилинди. Тарихчи Жаъфарийнинг айтишига кўра, унинг байроғи остида 10 мингга яқин (жоҳиллар, айёрлар ва ўғрилар” йиғилдилар-феодал тарихчилари шундай таърифларни келтириб, шаҳарлик қуйи табақадан ва қишлоқлардан чиққан исёнчиларни айтар эдилар) кўзғолончилар йиғилиб, Хувейза ва Шуштер орасидаги жойларни эгалладилар. Улар маҳаллий феодал сулоласи бўлган Сахро ибн Уйюнни ҳокимиятдан йиқитиб, аслзодалар ва феодал руҳонийлар (сунна шайхлари ва саййидлар)ни қириб ташладилар. Жаъфарий Мушаъша мухлисларини ашаддий сўл шиалар (ғолия), фидоён (форсча-араб, фидоёнфидоийнинг кўплиги бўлиб, ўз иши учун ўзини кўнгилли равишда фидо қилишга ҳозир бўлганлар) ҳамда “файласуфлар ва исмоийлилар”, деб атади. Кўзғолон мулкларни талон-тарож қилиш билан биргаликда олиб

борилди, яъни ўлдирилган бой-бадавлат кишиларнинг ерлари, уйлари ва мол-мулкларини кўзғолончилар ўртасида тақсимлаш фаолияти билан қўшиб олиб борилди.

Халқ оммасининг Хузистондаги кўзғолони қўшни вилоятлар феодалларида кўрқинч туғдирди. Кўзғолонга қарши Шероз шайх ул исломи Носириддин Жазарий Форс феодал лашкарларига бошчилик қилди. Жаъфарийнинг сўзларига қараганда “икки қўшин бир-бирига тўқнашган вақтда кескин жанг бўлиб ўтди. Мушъаша қўшинлари фидоийлардан иборат бўлгани учун улар жасурлик наъмуналарини кўрсатдилар ва Шероз қўшини улар олдида қочишга юз тутдилар.” Мушъаша Хувейза шахрини камал қилди. Маҳаллий асилзодалар ёрдам сўраб Озарбайжон, Арманистон ва Араб Ироқини қўлга киритган Қора Қуюнлилар сулоласининг шахзодаси туркман Исфандга мурожаат қилдилар. У қўшин билан келиб, қонли жангда ғалаба қозонди ва уларни тор-мор этиб, Хувейза ва унинг минтақаларини талон-тарож этдики, натижада мамлакат очлик ёқасида қолди. Кўзғолончилар Хувейза минтақасида сарбадорлар хилидаги унча катта бўлмаган шиа давлатини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Бу давлат кейинчалик оддий феодал давлатга айланди.

XIV-XV асрларда Эронда бўлиб ўтган халқ кўзғолонларининг ижтимоий дастури ҳамма учун бир хил кийим, умумий овқатланиш ва кийим бош ва озиқ-овқатларни тенг тақсимлашга уриниш эди. Шаҳар камбағаллари ва ерсиз деҳқонларни орзуларини акс эттирувчи бундай ижтимоий дастур афтидан тўрт ғоявий манбадан ташкил топган бўлиши мумкин: 1). V-VI асрлардаги маздакийликнинг ижтимоий ғояларидан ва VIII-IX асрлардаги уларнинг давомчилари бўлган хуррабий дастуридан бўлса керакки, уларнинг мухлислари XIV асрда Эронда сақланиб қолган эдилар;

2). Қарматийларнинг хаёлий ижтимоий орзуларидан;

3). Шиаларнинг Имом Маҳдийнинг “қайта келиши” ҳақидаги орзулариданки, у келганда ер юзида тенглик ва адолат салтанати ўрнатилади, деган тушунчадан;

4). Суфийликдаги бойлик ва зебу-зийнатли, ҳашаматли ҳаётдан воз кечиб, камбағалчиликни улуғлаб, тарки дунёчиликка юз тутиш ташвиқотидан.

Эрондаги шиалик ҳаракатлари ичида сиёсий оқибатларига кўра, энг муҳими ва тарихий аҳамиятлиси сафавий-қизил бош ҳаракати бўлди. Сафавийлар уруғидан бўлган насл-насаби шайхлар бошида турган сафавийлик-дарвишлик тариқати Сафавийлар сулоласидан чиққан шайх Сайфиддин Исҳоқ Ардабийлига (1252-1334 йиллар) бориб такалади. Сафавий

сулоласининг номи мўғуллар ҳукмронлиги даврида таркиб топган тариқат бўлиб, шайх Сайфиддиннинг устози ва қайнатаси шайх Тожиддин Зоҳид Гилоний (ваф.1300 й.) томонидан асос солинган.

Сафавийлар сулоласи 1502 йилда Эрон шаҳоншоҳлиги тахтига ўтирганда ўзига саййидлик, яъни арабча келиб чиқишни даъво қила бошлади. Гўё аниқ насаб ҳақида гапира бошладики, унга мувофиқ Сайфиддин шиаларнинг еттинчи имоми бўлган Мусо Козимдан келиб чиққан бўлиб, унинг 21-авлоди эмиш. Ҳозир исбот этилганки, бу афсона XV асрнинг ўрталарида келиб чиққан. Яқинда Эрон тадқиқотчиси Аҳмад Кесравий шундай тахминни айтган ва тарихчи Заки Валидий Тўғон уни тасдиқладики, Сафавийлар уруғи курдлардан келиб чиққан. Нима бўлганда ҳам Озарбайжоннинг Ардабил шаҳрида яшаётган Сафавийлар турклардан ва XV асрнинг иккинчи ярмида уларнинг она тили озарбайжонча эди. Шоҳ Исмоил Хатойи лақаби билан озарбайжонча шеърлар ёзар эди.

Эҳтимол, авваллари дарвешлик муҳитида шаклланган Сафавийа тариқати халқ ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган бўлса керак. Шу нарса маълумки, муғул илҳони Арғунхон ҳукмронлиги даврида (1284-1291 йй.) яшаган Ширвоншоҳ Ахсатан II Шайх Зоҳид Гилонийни унинг райиятларини ер ишларидан бешишга даъват қилгани учун айблаб, уни Муғондаги хонақоҳини бузиб, муридларини эса сувга чўктириб юбориш билан кўрқитган. Шайх Сафавиддин шайх Зоҳиднинг ўрнига тариқатга бошлиқ бўлганда унинг ҳаёт йўлини ёритувчи асар бўлган “Сафват ас-Сафо”да айтилишича, Ардабил, Халхол, Пишкин, Муғон, Тальш, Мароға ва бошқа жойларда деҳқонлардан бўлган унинг муридлари кўп бўлган.

Ўша манба унинг муридлари каторига кўплаб ҳунармандлар ва савдогарлар борлигини, масалан рўмол усталари (шолдўзлар), заргарлар, этикдўзлар (музэдюзон), кафзи дузлар (кафшдузон), нонвойлар (хаббозон), чармдўзлар (даббаг), тикувчилар (хаёт), дурадгорлар (нажжорон), темирчилар(охангарон), сарофлар(саррожон), ер ости ариқларини қовловчилар(кахризкорон), қизил моллар билан савдо қилувчилар (базозон), совунфурушлар ва бошқалар мавжудлигини санаб ўтади. Ҳамдаллах Казвинийнинг гапига кўра, шайх муридлари орасида қудратли шахслар ҳам санаб ўтиладиган бўлган эди: тарихчи вазир Рашиддин, унинг ўғиллари бўлган вазир Фиёсиддин Муҳаммад Рашидий ва амир Аҳмад Рашидий, улус амири бўлган Чобон (кўчманчи мўғул қабиласи бўлган сулдузнинг бошлиғи),

муғул хонининг ўзи илхон Абу Саййид Баҳодирхон (хукмронлиги йиллари 1316-1335).

ХУЛОСА

Фазлаллоҳ ибн Рузбеҳоннинг хабар беришича, шайхни Тальш вилоятининг амирлар, Рум(Кичик Осиё) нинг улуғ кишилари (Кубаро) қўллаб-қуватлар эдилар. Шайхнинг Гилон, Рум, Исфохон, Шероз ва бошқа жойларда муридлари бор эди. Шайхни худди унинг устози шайх Зоҳид каби авлиё ҳисоблаб, кўплаб мўжизалар кўрсатганлигини (жумладан, денгизда савдогарларни хавф-хатардан қутқарганлигини) ривоят қилар эдилар.¹³

“Сафват ас-сафо”да ёзилган маълумотларга қараганда бошида шайх Сайфиддинда фақат бир жуфт ер бўлган (хўкиз билан омонда экиладиган ер) ва у ўша ердан олинган ҳосил билан тирикчилик қилган. Аммо ҳаётининг охирларида 20 дан кўп қишлоқларда хусусий мулки бўлиб, уларни феодаллар унга бағишлаганлар. Улардан олинган ҳосилни у ўз васиятида хонақоҳига вақф қилиб берган. Шайх Сайфиддиннинг ворислари сафавия тариқатининг “авлиёлари” сифатида унинг авлодлари шайх Сайфиддин Мусо (1334-1392/3йй.), шайх Хожа Али (ёки Султон Али, 1392/3-1429йй.) Ардабилда яшадилар. Улар катта обрўга эга бўлдилар, аммо дунёвий ҳокимиятга эга эмас эдилар. XIV-асрнинг охирлари ва XV асрнинг бошларида Ардабилнинг хукмронлари кўчманчи туркларнинг жагирлу қабиласидан бўлган амирлар эдилар. Сафавийлар қачон ва қандай қилиб Ардабилнинг хукмронлари бўлиб қолганликлари манбалардан маълум эмас. Афтидан, Сафиддин эвараси шайх Иброҳим Шайхшоҳ (1429-1447 йй.) амалда Ардабилнинг хукмдори эди.

REFERENCES

1. Пишвойи дарвешон Ҳасанийа (Давлатшоҳ Самарқандий, 282-бет) Шайх Ҳасан Журий 1342-йилда Зове яқинидаги жангда Ҳирот малики кўшинлари томонидан ҳалок бўлган эди.
2. Хофиз Абру, тарихий асар, қўлёзма, л.480 а.
3. Хофиз Абру, географияга доир асарлар, қўлёзма, л.242б.
4. И.П.Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов (Хулагулар давлатида шаҳар асилзодалари), стр.104.

¹³ Қаранг: И.П.Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов (Хулагулар давлатида шаҳар асилзодалари), стр.104.